

بازگشگان داعش در آسیای مرکزی: مطالعه موردی قزاقستان و ازبکستان

فریاده محمدعلی پور^۱

محمد نصیرزاده^۲

چکیده

در پی بازداشت زنان و کودکان پیوسته به گروه تروریستی داعش توسط نیروهای دموکراتیک سوریه، بازگشت این افراد به کشورهای مبدأ در روند مبارزه با تروریسم به مسئله مهمی تلقی شد زیرا هویت جدید آن‌ها در تعارض با هویت ملی به برجسب‌هایی برای جداسازی این افراد و نگهداری آن‌ها در اردوگاه‌ها بدل گشت. درحالی‌که اغلب کشورهای اروپایی از پذیرش این افراد سر باز زدند، دو کشور قزاقستان و ازبکستان به بازگرداندن این زنان و کودکان مبادرت ورزیدند. پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سؤال است که چگونه بازپروری زنان و کودکان داعشی در قزاقستان و ازبکستان بر هویت این افراد تأثیر گذاشته است؟ برای پاسخ با استفاده از نظریه کنشگر- شبکه این فرضیه بررسی شده است که قرار گرفتن زنان و کودکان بازگشته از داعش در شبکه‌ای از روابط اجتماعی نوین؛ بازتعریف هویتی این افراد را میسر کرده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد بازپروری این افراد در شبکه‌ای از روابط اجتماعی و استفاده از ظرفیت‌های مراکز بازپروری، مدارس، خانواده و محله به‌عنوان واسطه‌های ترجمه سبب شده است که زنان و کودکان بازگشته از داعش به تأمل هویتی و در نتیجه بازاندیشی در هویت اجتماعی خود پردازند و در فرآیند موفق ادغام قرار گیرند. در این کشورها، فعالیت‌های سازگاری با سرزمین مادری و بازپروری و اقدامات بنیادی به‌صورت فردی با تمرکز ویژه بر حمایت معنوی، روانی، ایدئولوژیک و خانواده آغاز شده است که با کمک‌های دولتی در مواردی همچون بازگرداندن وضعیت مدنی، کمک‌های مالی دوره‌ای، غلبه بر طرد اجتماعی و ناراحتی روانی، آموزش در مشاغل جدید مانند مترجمی، حسابداری و خیاطی همراه بوده است.

واژگان کلیدی:

نظریه کنشگر - شبکه، مبارزه با تروریسم، زنان و کودکان داعشی، ازبکستان، قزاقستان.

درجه مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۲/۰۵

^۱ استادیار گروه روابط بین الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. fm.alipour@khu.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری تخصصی روابط بین الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

m.nasirzadeh2019@gmail.com

مقدمه

با شکست دولت اسلامی عراق و شام (داعش) در عراق و سوریه، هزاران زن تروریست خارجی به همراه کودکان خود که در اوج قدرت به این گروه پیوسته بودند به طور خودسرانه در اردوگاه‌های شمال شرق توسط نیروهای دموکراتیک سوریه^۱ بازداشت شدند. بازداشت این زنان و کودکان دولت‌های سراسر جهان را در مبارزه با تروریسم با آپوریای^۲ «با این افراد چه باید کرد؟» مواجه نمود. آپوریا، سرگشتگی و دشواری در گزینش است. در اندیشه‌ی معاصر، آپوریا نشان‌دهنده بن‌بستی در تفکر است که نیاز به میانجی‌گری عقاید نو و شاید هم طرح دوباره‌ی پرسش‌ها دارد. این زنان و کودکان هرچند تابعیت کشورهای متبوع خود را داشتند لیکن با سفر به عراق و سوریه و پذیرفتن باورها، ارزش‌ها و روابط اجتماعی از طریق روایت و شناختی که توسط گروه تروریستی داعش ارائه می‌گردید، در شبکه گفتمانی، نهادی، فناورانه و مادی به‌عنوان عاملان اقدامات تروریستی معادل‌سازی شده و هویت اجتماعی جدیدی به‌عنوان اعضای شبکه تروریستی داعش پیدا کرده بودند. هویتی که براساس روابط در شبکه‌های مادی، جامعه‌شناختی و معنایی حاصل شده و درک عاملیت اقدامات تروریستی را میسر می‌کند.

شورای امنیت سازمان ملل متحد کشورها را ملزم کرده است تا در مبارزه با تروریسم به محرک‌های رادیکال شدن مردان، زنان و کودکان پیوسته به داعش توجه نمایند (S/RES/2242,2015; S/RES/2395,2017; S/RES/2396, 2017) و اجرای «راهبردهای بازپروری و ادغام مجدد برای بازگشت تروریست‌های خارجی» را در دستور کار قرار دهند (S/RES/2178, 2014).

بسیاری از کشورهای جهان از جمله کشورهای اروپایی از بازگرداندن این زنان و کودکان امتناع کرده‌اند یا به‌طور محدود آن را پذیرفته‌اند اما در آسیای مرکزی، کشورهای قزاقستان و ازبکستان به‌صورت نظام‌مند اتباع زن و کودک را از کشورهای عراق و سوریه بازگردانده‌اند. قزاقستان از طریق پنج دور «عملیات ژوسان»^۳ و برخی اقدامات دیگر برای بازگشت زنان و کودکان تروریست به کشور اقدام کرده است. پنج دور «عملیات مهر»^۴ ازبکستان نیز اقدام این کشور برای بازگرداندن زنان و کودکان از اردوگاه‌های عراق و سوریه است. اقداماتی که در گزارش مخبر ویژه شورای حقوق بشر برای ارتقا و حمایت از حقوق بشر در مبارزه با

1. Syrian Democratic Forces(SDF)

2. Aporia

3. Zhusan

4. Mehr Operation

تروریسم در فوریه سال ۲۰۲۲ پس از بازدید از ازبکستان به عنوان تعهد پایدار دولت ازبکستان برای بازگرداندن اتباعش مورد استقبال قرار گرفت (A/HRC/49/45/Add.1, 2022). درک جامعه‌شناسانه راهبردهای دولت‌های قزاقستان و ازبکستان برای ادغام مجدد این‌گونه افراد در جامعه و تلاش برای هویت‌یابی مجدد آن‌ها، اهمیت بسیاری در مبارزه با تروریسم دارد. پژوهش حاضر حول پاسخ به این سؤال سامان یافته است که چگونه بازگرداندن زنان و کودکان پیوسته به داعش از سوی کشورهای قزاقستان و ازبکستان بر هویت این افراد تأثیر گذاشته است؟ برای پاسخ به سؤال مذکور از نظریه کنشگر - شبکه استفاده و این فرضیه بررسی شده است که قرار گرفتن زنان و کودکان بازگشته از داعش از سوی کشورهای قزاقستان و ازبکستان در شبکه‌ای از روابط اجتماعی نوین؛ بازتعریف هویتی این افراد را میسر کرده است. برای آزمودن فرضیه در این پژوهش از روش تکوینی - تبیینی استفاده شده تا ضمن بررسی تکوینی چگونگی تأثیرگذاری بازگشت زنان و کودکان داعشی به جوامع داخلی قزاقستان و ازبکستان بر هویت ایشان، نتیجه امر نیز در بازتعریف هویتی این افراد بر مبنای نظریه کنشگر - شبکه تبیین شود. برای گردآوری داده‌ها در این پژوهش از مقالات، کتب، اسناد حقوقی و منابع اینترنتی استفاده شده است. برای سامان‌دهی پژوهش، پس از مرور اجمالی نظریه کنشگر - شبکه، شرح و بسط مطالب براساس مؤلفه‌های نظری در سه عنوان رویکرد قزاقستان به ادغام اجتماعی زنان و کودکان بازگشته از داعش، رویکرد ازبکستان به ادغام یادشده و چالش اصلی یعنی تداوم خاطره گذشته در اذهان بازگشته‌ها انجام شده است. یافته‌های این پژوهش می‌تواند راهگشای دستگاه دیپلماسی و امنیتی کشور باشد تا برای مقابله اجتماعی مؤثر با افراط‌گرایی و بازاجتماعی کردن افرادی که در آستانه افراط‌گرایی و پیوستن به گروه‌های افراطی هستند یا جذب این گروه‌ها شده‌اند، اقدامات مؤثری اتخاذ کند.

چارچوب نظری: در سال‌های اخیر عرصه مطالعات روابط بین‌الملل شاهد چرخشی کردارشناسانه بوده و مفاهیم، روش‌ها جهت‌گیری‌های کردارشناسانه همانند نظریه کردارشناسی پیر بوردیو، جامعه‌شناس عمل‌گرا^۱، اجتماع مبتنی بر رویه^۲ و نظریه کنشگر - شبکه^۳، بنا به قابلیت تبیینی بالا کاربرستی جدی پیدا کرده است. کنشگر - شبکه نظریه‌ای

¹. Pragmatic Sociology

². Communities of Practice

³. Actor-Network Theory

است که از اواخر دهه ۱۹۷۰ در مطالعات فرانسوی - بریتانیایی جامعه‌شناسی علم و فناوری مطرح و پس‌از آن به تدریج مورد توجه اندیشمندان جامعه‌شناسی و سایر رشته‌ها واقع شد (Akrih & Latour, 1992; Callon, 2001; Latour, 2005; Law, 2009; Michael, 2016; Mol, 2010). کنشگر- شبکه به‌عنوان یک ابزار اکتشافی برای درک فرآیند تعامل انسانی و غیرانسانی برای ایجاد یک شبکه پایدار یا ناپایدار در یک دوره مشخص عمل می‌کند (Zarkasi & Rahardian, 2022: 43).

در روابط بین‌الملل، ویلیام والترز کسی بود که توجه را به استفاده از نظریه کنشگر- شبکه جلب کرد (Walters, 2002). لیدسکوگ و ساندکویست نیز در مطالعه خود نشان دادند که یکی از مؤثرترین رژیم‌های بین‌المللی زیست‌محیطی به‌طور مشترک توسط دانشمندان و سیاستمداران تولید شده است (Bueger & Lidskog & Sundqvist, 2002: 89). همچنین از مفاهیم نظریه کنشگر- شبکه برای درک چگونگی برساخت صلح دموکراتیک در سیاست خارجی استفاده گردیده است (Bueger & Villumsen, 2007).

استفاده از نظریه کنشگر- شبکه در عرصه مطالعه روابط بین‌الملل نیازمند هستی‌شناسی متفاوت از سایر نظریه‌هاست. براساس این هستی‌شناسی از منظر نظریه کنشگر- شبکه همه موجودات جهان - از نانو ذرات گرفته تا اجسام، گروه‌ها و ارواح - همه در شبکه‌های متحرک و ترکیبی از روابط گفتمانی و مادی تشکیل و بازسازی می‌شوند (Latour, 1988). این نظریه در مقابل فرض کردن ارتباطات از قبل موجود بین بازیگران یا بازیگران و محیط آن‌ها، سعی کرده است تا جهان اجتماعی را تا حد امکان مسطح جلوه دهد تا اطمینان حاصل شود که ایجاد هر پیوند جدید به‌وضوح قابل مشاهده است (Salter, 2019: 5). بر این اساس عناصر اصلی نظریه کنشگر- شبکه؛ بازیگر و شبکه هستند و نمی‌توانند مستقل از یکدیگر باشند (Iyamu & Mgudlwa, 2017: 3). نظریه کنشگر- شبکه معتقد است که افراد، جوامع و حتی سازمان‌ها از طریق فرآیند تبدیل شدن ظاهر می‌شوند تا بودن. بر این مبنا ما باید تعامل را به‌عنوان نقطه شروع هر تحلیلی در نظر بگیریم چراکه شبکه‌ها در تعامل‌ها تشکیل می‌شوند. از دیدگاه اندیشمندان نظریه کنشگر- شبکه، آنچه به‌عنوان ساختارهای کلان ظاهر می‌شود (به‌عنوان مثال، سازمان‌ها، دانش، نهادهای اجتماعی و غیره) در واقع تعاملاتی هستند که موفق به تثبیت و بازتولید خود می‌شوند (Cole & Littlejohn, 2018: 7).

نظریه کنشگر- شبکه مبتنی بر هستی‌شناسی تعاملی؛ کنشگرها را به‌عنوان موجودیت‌های منفرد که به‌خودی‌خود وجود دارند نمی‌شناسند بلکه معتقد است که بازیگران در

مجموعه‌ای از تعاملات برای انجام یک عملکرد خاص گردهم آمده و به هم مرتبط شده‌اند (Luke, 2020: 3). با توجه به هستی‌شناسی متفاوت؛ کاربری نظریه کنشگر- شبکه در انجام پژوهش نیازمند توجه به مفاهیمی است که کانون این نظریه را تشکیل می‌دهد. این مفاهیم ترجمه^۱، جعبه سیاه^۲ و نقطه عبور الزامی^۳ است. ترجمه شامل چهار مرحله است که طی آن یک بازیگر کانونی تلاش می‌کند بازیگران دیگر را متقاعد کند که برای رسیدن به هدف تلاش کنند. طی چنین فرآیندی، هویت بازیگران و امکان تعامل مورد مذاکره قرار می‌گیرد (Callon, 1986a: 6). ترجمه از چهار مرحله تشکیل شده است که عبارت است از «مسئله‌سازی»^۴ که در آن کنشگر کانونی خود را به‌عنوان یک نقطه گذر اجباری در شبکه روابط تثبیت می‌کند؛ «علاقه‌مندی» که در آن بازیگر کانونی به دنبال برانگیختن علاقه بازیگران دیگر و در نتیجه اطمینان از وفاداری آن‌ها به شبکه - بازیگر است. «ثبت‌نام» که عبارت است از نتیجه فوری یک علاقه موفق که براساس آن بازیگران در مجموعه‌ای از نقش‌های مرتبط با یکدیگر نسبت برقرار کرده و به‌درستی توسط بازیگران پذیرفته می‌شود و در نهایت «بسیج» که در آن بازیگران جابه‌جا شده و دوباره در سراسر شبکه جمع می‌شوند تا نیازهای خاص تعریف شده توسط بازیگر کانونی را برآورده سازند. چنین بسیجی تنها از طریق حضور یک بازیگر- سخنگو، یک «مترجم» امکان‌پذیر است که به نمایندگی از بازیگران باقی‌مانده مذاکره می‌کند (Callon, 1986b: 15).

در یک شبکه - کنشگر، در لحظه‌ای که مسئله‌ای توسط کنشگر تعریف می‌گردد، آن مسئله به یک نقطه‌گذار اجباری برای بازیگران بالقوه تبدیل می‌شود و پارامترهایی را ایجاد می‌کند که ممکن است براساس آن بازیگرانی حذف یا در بر گرفته شوند (Bueger & Gadinger, 2018: 84). پس از طرح مسئله؛ بازیگران بالقوه علاقه‌مند درگیر فرایند حل مسئله‌ای خاص شبکه‌ای از روابط می‌شوند (Fenwick & Edwards, 2010: 10). با درگیر شدن بازیگران مختلف در شبکه روابط خاص، آن‌ها شروع به مذاکره در مورد نقش‌ها و تعریف متقابل یکدیگر می‌کنند (Rubin and Others, 2020: 320). شبکه‌ها گاهی تثبیت می‌شوند و «جعبه سیاه» می‌سازند (Callon, 1991). مفهوم جعبه سیاه وضعیتی را توصیف می‌کند که در آن موجودیت جدیدی ظهور کرده و روابط و مناقشات لازم برای ایجاد آن، فراموش شده یا پنهان شده‌اند. لذا آنچه برای ساختن موجودیت جدید لازم بود و همه

1. translate

2. blackbox

3. obligatory passage point

4. problematisation

سختی‌ها و درگیری‌هایی که باید در آن‌ها پیروز می‌شدند، دیگر قابل مشاهده نیستند (Bueger & Gadinger, 2018: 83).

۱. رویکرد قزاقستان:

همان‌گونه که ذکر شد کاربست نظریه کنشگر- شبکه در پژوهش نیازمند توجه به مفاهیمی همانند ترجمه است. ترجمه دربردارنده تعریف مسئله توسط بازیگر کانونی است (Callon: 1986a: 15). آغاز مسئله به سال ۲۰۱۳ بازمی‌گردد، زمانی که شهروندان قزاقستان برای اولین بار به مناطق درگیری در سوریه و عراق سفر کردند و ژامگات^۱ (جامعه مسلمانان قزاق) تشکیل شد. مقامات قزاق نگران بودند که این شهروندان روزی برای ارتکاب اقدامات تروریستی و گسترش ایدئولوژی خود به قزاقستان بازگردند. بر این اساس، وظیفه اصلی سرویس‌های امنیتی قزاقستان در آن زمان (در سال‌های اولیه جذب داعش از جنگجویان خارجی) بر جلوگیری از ورود مجدد این افراد به کشور متمرکز بود. قزاقستان تنها زمانی که سازمان‌های تروریستی در سوریه و عراق در سال ۲۰۱۷ کنترل سرزمینی خود را بر مناطق اشغالی از دست دادند، تصمیم گرفت سیاست‌های خود را برای رویارویی با چالش جدید بازگرداندن شهروندان خود از مناطق درگیری تغییر دهد. در مسئله بازگشت زنان و کودکان قزاقستانی پیوسته به داعش، تعریف مسئله توسط بازیگر کانونی را می‌توان در تصمیم رئیس‌جمهور این کشور در سال‌های ۱۹۹۰ لغایت ۲۰۱۹ یعنی نور سلطان نظربایف^۲ جست‌وجو نمود. در نتیجه این تصمیم کمیته امنیت ملی جمهوری قزاقستان با همکاری وزارت امور خارجه این کشور عملیات بازگرداندن زنان و کودکان از مناطق فعالیت‌های تروریستی را آغاز کردند (Kaliyev, 2021).

فرایند بازگرداندن زنان و کودکان قزاقستانی پیوسته به داعش که توسط قاسم توکایف^۳ تأیید شده است، ادامه عملیاتی است که پیش‌تر به ابتکار نور سلطان نظربایف آغاز شده بود (Gov.kz, 2021a). یکی از عوامل مهم در تغییر دیدگاه قزاقستان، تعهدات ملی و بین‌المللی کشور است. طبق اصل ۲۱ قانون اساسی قزاقستان، هرکسی حق دارد که قلمرو جمهوری را ترک نماید و شهروندان جمهوری حق دارند آزادانه به جمهوری بازگردند. براساس اصل دهم قانون اساسی محرومیت از تابعیت تنها با رأی دادگاه و به دلیل ارتکاب جرائم تروریستی و

^۱. Zhamagat

^۲. Nursultan Nazarbayev

^۳. Kassym-Jomart Tokayev

همچنین ایجاد خسارات سنگین دیگر به منافع حیاتی جمهوری قزاقستان مجاز است. در شرایطی که رأی دادگاه مبنی بر محرومیت از حق تابعیت صادر نشده باشد حق بازگشت به کشور ممکن است وفق اصل ۳۹ فقط به وسیله قانون و تنها در حدی که برای حفاظت از ساختار قانون اساسی، دفاع از نظم عمومی، حقوق و آزادی‌های انسانی، سلامت و اخلاق جامعه لازم باشد محدود گردد (قانون اساسی جمهوری قزاقستان، ۱۹۹۵). همچنین صدور قطعنامه ۲۳۹۶ شورای امنیت سازمان ملل متحد در دسامبر ۲۰۱۷ در مورد استرداد و حمایت از زنان و کودکانی که با جنگجویان تروریست خارجی مرتبط هستند و ممکن است قربانی تروریسم باشند، با رأی مثبت قزاقستان بوده است. این کشور در آن زمان از اعضای غیر دائم شورای امنیت و از پیشنهاددهندگان پیش‌نویس قطعنامه بود (S/PV.8148, 2017).

دولت قزاقستان با تعریف بازگشت زنان و کودکان پیوسته به داعش به‌عنوان یک مأموریت بشردوستانه، تلاش کرده است تا در یک شبکه ارتباطی؛ این زنان و کودکان را به‌عنوان کنش‌گرانی صورت‌بندی نماید که توسط گروه تروریستی داعش قربانی شده‌اند. براساس این صورت‌بندی نور سلطان نظربایف، شهروندانی را که بازگردانده شده‌اند، قربانیانی نامیده است که توسط تروریست‌ها به گروگان گرفته شده‌اند (Farrell and others, 2021: 6).

رئیس‌جمهور قاسم توکایف نیز معتقد است که تبلیغات دروغین و مخرب تروریست‌ها، زنان قزاقستان را متقاعد کرده است که به سوریه سفر کنند (The Defense Post, 2019).

در نتیجه این صورت‌بندی این کشور «افراد بازگردانده شده را به‌عنوان شهروندان عادی تعریف نموده است» (Gov.kz, 2021b) همان‌طور که قاسم توکایف در می ۲۰۱۹ اشاره کرد «زنانی که بازگشتند گذشته رادیکال خود را رها کرده و روابط خود را با اقوام خود از سر می‌گیرند» (Akorda, 2019). بازگرداندن این افراد مسئله‌ای مهم اما بسیار پیچیده است. چالش‌های اصلی مقامات قزاقستان شامل تهدیدات امنیتی، مشکلات در شناسایی وضعیت والدین و فرزندان متوفی، مستندسازی کودکان متولدشده در خارج از کشور، بازخورد مبهم عمومی در مورد بازگشتگان و همچنین عدم پذیرش آن‌ها از سوی برخی بستگان است.

با خلق مسئله توسط بازیگر کانونی «اقدام برای حل یک مشکل ارائه می‌شود و بازیگرانی که در حل آن حیاتی هستند شناسایی می‌گردند» (Freeman, 2018). با شناسایی بازیگرانی که برای حل مسئله نقش حیاتی دارند؛ در مرحله ثبت‌نام، این بازیگران در شبکه‌ای از نقش‌های مرتبط با یکدیگر ارتباط برقرار می‌کنند تا نیازهای خاص تعریف‌شده توسط بازیگر کانونی را برآورده سازند (Callon 1986a, 15). این امر حکایت از آن دارد که برای تبیین

پدیده‌های اجتماعی، تمرکز را باید بر روابط بین موضوعات وابسته به هم در جامعه قرار داد (Emami & Khajeheian 2019). در فرایند بازپروری و بازاجتماعی کردن زنان و کودکان بازگشته از داعش؛ پس از تعریف مسئله توسط ریاست جمهوری و مقامات دخیل دیگر قزاقستان، بازیگران اجتماعی مادی یا معنایی (Brady, 2018: 9) که می‌توانند در فرایند بازاجتماعی کردن این زنان نقش داشته باشند بسیج و در یک شبکه ارتباطی به یکدیگر متصل شدند. در نتیجه این امر این زنان و کودکان به‌عنوان کنشگران در یک شبکه جامعه‌شناختی در مسیر قلمروزدایی/قلمروسازی مجدد قرار گرفتند. برای اطمینان از حمایت موفق و کافی اجتماعی، حقوقی، اقتصادی و روانی از بازگشتگان، مشارکت کارشناسان و جامعه مدنی ضروری است از این‌رو، نهادهای مختلف قزاقستان به‌طور منظم با شرکای گوناگون مانند مرکز بازپروری آق‌نایت^۱ (سازمان غیردولتی محلی)، صلیب سرخ بین‌المللی و دفتر مقابله با مواد مخدر و جرم سازمان ملل متحد^۲ همکاری می‌کند.

کمیته امنیت ملی قزاقستان نقش هماهنگ‌کننده را ایفا کرده است: این کمیته با آژانس‌های امنیتی خارجی ارتباط برقرار کرده و در تعامل بوده است؛ امنیت عملیات را در تمام مراحل تضمین؛ برای شناسایی افراد اقدام و مشارکت آن‌ها را در فعالیت‌های افراطی خشونت‌آمیز تأیید نموده است. وزارت امور خارجه در روابط با کشورهای خارجی و سازمان‌های بین‌المللی اقدام به شناسایی و مستندسازی عودت‌شوندگان می‌کرد. وزارت کشور نیز اسناد هویت و مدارک عودت‌کنندگان را ارائه و وزارت دفاع امنیت عملیات و اقدامات ترابری را مدیریت کرده است. دفتر رئیس‌جمهور مستقیماً درگیر بود زیرا عملیات «به دستور شخص رئیس دولت» انجام شد. به گفته وزارت امور خارجه قزاقستان، از همه عودت‌کنندگان دعوت شد تا به‌طور داوطلبانه توافقنامه‌ای را امضا کنند که به دولت اجازه می‌دهد آن‌ها را به کشور بازگرداند. هیچ مشوقی مانند تضمین عفو یا حمایت مادی برای تشویق این افراد به بازگشت به قزاقستان ارائه نشد (Farrell and others, 2021:7). بازگشت به کشور به‌عنوان کمک قزاقستان به تلاش‌های بین‌المللی برای از بین بردن خطر گریز ستیزه‌جویان از مسئولیت و درگیر شدن مجدد در فعالیت‌های تروریستی تلقی می‌شود. مقامات کشور قزاقستان عملیات بازگرداندن این زنان و کودکان را عملیات ژوسان^۳ نامیدند. ژوسان همان

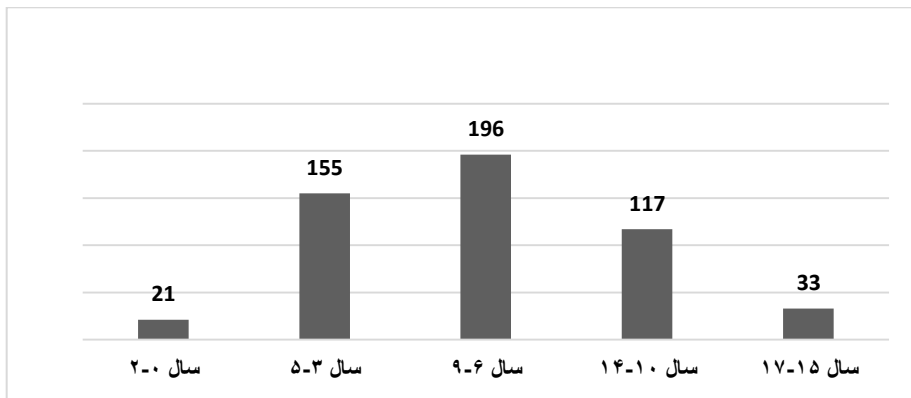
¹. Akniyet

². UNODC

³. Zhusan

گیاه افسنتین تلخ^۱ است که اغلب با رایحه استپ‌ها همراه است و به‌عنوان نمادی از دل‌تنگی در قزاقستان با سرزمین مادری پیوند دارد (Musaev, 2020).

نام‌گذاری عملیات بازگرداندن زنان و کودکان قزاقستانی به‌عنوان عملیات ژوسان حاکی از آن است که مقامات این کشور می‌خواهند این کودکان و مادران را به سرزمین مادری خود بازگردانند. طی عملیات ژوسان در پنج مرحله و عملیات الرُصافَه^۲ در مجموع ۷۵۲ نفر طی سال‌های ۲۰۱۷ تا ۲۰۲۱ بازگردانده شدند. عملیات الرُصافَه (نام منطقه‌ای قدیمی در بغداد) برای بازگشت زنان و کودکان از عراق در سال ۲۰۱۹ اجرا شد که منجر به بازگرداندن ۱۴ کودک گردید (UNICEF 2023:14).

نمودار ۱. توزیع سنی کودکان بازگشته داعشی بازگشته به قزاقستان (UNICEF 2023:14)

در تعریف مسئله، تعیین نقطه عبور اجباری تبدیل (Bueger & Gadinger, 2018: 84) مهم است و بازیگران علاقه‌مند در قالب واسطه‌های ترجمه درگیر حل مسئله می‌شوند (Fenwick & Edwards, 2010: 10). بر این اساس، مقامات کشور قزاقستان زنان و کودکانی را که در عملیات ژوسان بازگردانده شده‌اند، در فرایند برنامه بازپروری و ادغام مجدد قرار می‌دهند (Weine, 2019a). حفظ تعادل بین بازپروری و مجازات چالش همیشگی تصمیم‌گیران است. با توجه به بازگشتگانی که به دلیل جرائم مرتبط با تروریسم و افراط‌گرایی محکوم شده‌اند، مجموعه‌ای از فعالیت‌های بازپروری و اقدامات بنیادی به‌صورت فردی با تمرکز ویژه بر حمایت معنوی، روانی، ایدئولوژیک و خانواده آغاز شده است. همه

^۱. bitter wormwood

^۲. Al-Rusafa

بازگشتان جدا از سایر زندانیان نگهداری می‌شوند. اقدامات شامل سخنرانی، گفتگوهای فردی، نمایش فیلم و ملاقات با بستگان نزدیک بوده است. پس از بازگشت از سوریه و عراق، ابتدا زنان و کودکان در یکی از مراکز منطقه مانگیستاو^۱ اسکان داده شدند و بیماران و مجروحان به مراکز درمانی منتقل شدند. پس از بازگشت، آزمایش‌های ژنتیکی برای اثبات پیوندهای خانوادگی انجام شده است. تعدادی از زنان به منظور توانمندسازی و بهبود مهارت‌های عملی در دوره‌هایی مانند خیاطی، آشپزی، حسابداری و غیره شرکت کردند و اکثریت ایشان مشغول به کار شدند. از آنجاکه عوامل اجتماعی و اقتصادی به‌عنوان دلایل اصلی افراطی شدن مردان معرفی شده‌اند، بیش از ۹۵ درصد از زنانی که به سوریه رفته‌اند این کار را برای پیروی از شوهران افراط‌گرای خود انجام داده‌اند.

برای تحقق ادغام مجدد، مقامات قزاقستان مرکزی در شهر بندری آکتائو^۲ ایجاد کرده‌اند که به‌طور خاص برای بازپروری این زنان و کودکان ایجاد شده است. با فرستادن زنان و کودکان بازگشته از داعش به مراکز بازپروری در یک شبکه؛ واسطه‌ها از طریق تغییر، ترجمه و اصلاح معنا (Heinsch and Others, 2021: 17) بر دیگر تأثیر می‌گذارند (Vicsek and others, 2016) و بدین ترتیب سبب خلق پیوندی می‌شوند که قبلاً وجود نداشته است و این پیوند کنشگران را تغییر می‌دهد (Piovesan, 2020: 3). به گفته تولگن تالدیبایف^۳، معاون مرکز آکتائو؛ بازپروری در این مرکز براساس فرضیه‌های صحیح اسلامی ساخته شده است و از همان اصطلاحات استفاده شده توسط رادیکال‌ها بهره گرفته می‌شود اما این اصطلاحات این بار با توضیح درستی همراه هستند (Bondal, 2019). لذا در این مرکز، مشاوران و روانشناسان مذهبی به‌عنوان واسطه‌های ترجمه، با استفاده از مفاهیمی که گروه تروریستی داعش به زنان و کودکان آموزش داده بود محتوای مسالمت‌آمیزی آموزش می‌دهند و معانی اصطلاحات را برای آن‌ها بازتعریف می‌کنند (Weine and Others, 2022). در نتیجه این امر بسیاری از زنان در مراکز بازپروری در قزاقستان در پاسخ به این سؤال که چرا به سوریه رفتید؟ جهل مذهبی را عامل اصلی ذکر می‌کنند (Ashimov, 2019). در این مرکز همچنین با هدف توسعه حس هویت مدنی و ملی از زنان خواسته می‌شود در جشن‌های تعطیلات ملی شرکت کنند، لباس‌های سنتی بپوشند، آهنگ‌هایی یاد بگیرند و نشان دهند که بخشی از جامعه قزاقستان هستند و همبستگی خود را با جامعه قزاقستان تقویت کنند. تقویت

^۱. Mangystau

^۲. Aktau

^۳. Tulegen Taldybayev

همبستگی با جامعه قزاقستان به زنان بازگشته کمک می‌کند تا به دلایل مذهبی منزوی نشوند و خود را بخشی از جامعه مدنی قزاقستان بدانند (Arystanbek, 2021).

در مرکز بازپروری آکتائو بسیار مهم است که حمایت از کودکان و زنان به صورت فردی تنظیم شود و نیازهای ویژه آنها به عنوان گروه‌های آسیب‌پذیر در نظر گرفته شود. از این رو، حمایت‌ها بر اساس برنامه عملیاتی بازپروری زنان و کودکان بازگشتی که توسط کارگروه بین سازمانی تهیه شده بود، ارائه شد. برای ادغام مجدد، اطمینان از این که کودکان بازگشته به کشور با برچسب و دسترسی نابرابر به آموزش مواجه نشوند، حیاتی است. به همین دلایل برای کودکان شناسنامه‌ای صادر شد که محل تولد والدین آنها را مشخص می‌کرد. هر یک از آنها برنامه‌های آموزشی را به صورت جداگانه دریافت کردند، به ویژه با در نظر گرفتن این که بیشتر آنها قبلاً هیچ آموزشی دریافت نکرده‌اند و بنابراین در سطوح یادگیری قابل مقایسه با سایر کودکان هم‌سن خود نیستند. علاوه بر این، کار بر ایجاد مهارت‌های تفکر انتقادی و اجتماعی شدن فعال از طریق فعالیت‌های اوقات فراغت ساختاریافته مانند بازدید از موزه‌ها و نمایشگاه‌ها و آشنایی با تاریخ و فرهنگ قزاقستان تمرکز دارد. برای جلوگیری از تأثیرات روانی منفی، در طول فرآیند بازپروری مادران و کودکان در کنار هم بوده‌اند. در بازگشت به کشور اغلب کودکان به عربی صحبت می‌کردند. از این رو، آنها در طول فرآیند بازپروری توسط کارشناسان عرب‌زبان حمایت شدند. در نتیجه، بسیاری از کودکان شروع به شرکت منظم در مدرسه، فعالیت‌ها و کلاس‌های فوق برنامه کردند. بر اساس آمار رسمی، ۵۰ درصد از بازگشتگان عملکرد عالی در مدارس نشان داده‌اند (OSCT PA, 2021: 3).

حمایت جامعه محلی از بازگشتگان در فرآیند ادغام مجدد بسیار مهم است. به طور کلی جوامع محلی کودکان را به طور مثبت پذیرفته‌اند. تعدادی از کودکان یتیم توسط بستگان نزدیک و خانواده‌های جدید به فرزندخواندگی پذیرفته شده‌اند و برخی از آنها در مراکز تخصصی پذیرش شده‌اند. در کنار بازتعریف مفهومی آموزه‌های اسلامی و تقویت حس همبستگی اجتماعی همچنین به عنوان بخشی از بازاجتماعی نمودن؛ این زنان و کودکان را در شبکه‌ای مادی در قالب آموزش اشتغال در حرفه مترجمی و سایر حرف، آموزش قوانین راهنمایی و رانندگی برای قبولی در آزمون رانندگی قرار می‌دهند تا از اشتغال آنها پس از بازگشت به جامعه اطمینان حاصل شود. همچنین برای حذف برچسب از کودکان متولد سوریه علاوه بر انتخاب محل تولد مادر برای کودک، به مادران حق انتخاب نام و نام خانوادگی کودک داده شد (Osce, 2019) البته بازیابی مدارک شناسایی ممکن گردیده است

(Sarina, 2019). بدین ترتیب هویت این زنان و کودکان در ترکیبی از شبکه مادی و معنایی بازسازی می‌گردد (Latour, 1988). در نتیجه این امر تغییرات مثبت زنان در مراکز بازپروری کاملاً مشهود است. رنگ لباس این زنان عوض شده، پشیمان هستند و صمیمانه از جامعه عذرخواهی می‌کنند (Cabar.Asia, 2019: 5). استوان و این^۱، استاد روان‌پزشکی و مدیر مرکز سلامت جهانی در دانشگاه ایلینوی شیکاگو^۲ در بازدید از آکتائو از زنانی یاد می‌کند که در نتیجه فرایند بااجتماعی شدن از خانه پدربزرگ و مادر بزرگشان «که قرار است به زودی به آنجا بازگردند» خاطرات مثبتی را در ذهن زنده کرده‌اند (Weine, 2019a). این امر می‌تواند همچون بلوک‌های سازنده روابط، هویت و زندگی جدید باشد چراکه این خاطرات می‌تواند به آن‌ها کمک کند تا آنچه را که تحت القائات داعش آموخته‌اند پشت سر گذارند (Weine, 2019b).

یکی از واسطه‌هایی که در فرایند بااجتماعی کردن کودکان بازگشته از داعش در شبکه‌ای از روابط اجتماعی در کشور قزاقستان مسئولیت دارد، وزارت آموزش و پرورش است. اکنون در کنار مرکز بازپروری آکتائو، وزارت آموزش و پرورش قزاقستان، بازپروری اجتماعی کودکان را مدیریت و تعیین می‌کند که چه اقداماتی در راستای بازپروری اجتماعی و جلوگیری از القاء القاب تحقیرآمیزی همانند رادیکالیست یا جهادگرا باید صورت گیرد (Bondal, 2020). بی‌بی‌گول آسیلووا^۳، معاون وقت وزیر آموزش و پرورش قزاقستان معتقد است که پیش از قرار گرفتن کودکان در فرایند بااجتماعی شدن؛ وقتی این بچه‌ها نقاشی می‌کردند، «بیشتر عکس‌هایشان درباره بمباران بود» (O'Neal, 2021) باوجود این، به گفته مدیر مرکز تحلیل و توسعه روابط بین ادیان پاولودار^۴، در مراکز بازپروری کودکان، آن‌ها محیطی راحت و مهمان‌نواز را برای کودکان بازگشته ایجاد کردند و این امر سبب شده است تا این کودکان از مرحله تلاش برای بقا به تفکر تغییر کنند. برای بازگرداندن آن‌ها به زندگی آرام، این کودکان آموزش داده شد که یک برنامه روزانه برای بیدار شدن، ورزش صبحگاهی، صبحانه، درس، ناهار و غیره داشته باشند. روان‌شناسی که برای بااجتماعی کردن این کودکان کار می‌کند معتقد است که قرار گرفتن این کودکان در مراکز بازپروری تغییرات مثبتی در کودکان بازگشته از داعش ایجاد کرده است (Cabar.Asia, 2019: 5). کودکانی که از سوریه بازگردانده و به مراکز بازپروری منتقل شده‌اند در اعیاد ملی قزاقستان شرکت

1. Stevan Weine

2. Illinois at Chicago

3. Bibigul Assyllova

4. Pavlodar

می‌کنند. این بدان معناست که این کودکان خود را بخشی از کشور می‌دانند (Institute for War & Peace Reporting, 2019). این امر نشانه‌ای از شکل‌گیری جعبه سیاه هویت ذکرشده در نظریه کنشگر- شبکه است.

قرار گرفتن بازیگران در شبکه معنایی و مادی موجب ظهور موجودیت جدیدی در قالب جعبه سیاه می‌شود و روابط و مناقشاتی را که برای ایجاد آن لازم بود پنهان می‌کند (Bueger & Gadinger, 2018: 83). در این شبکه معنایی جدید، حول راهبردی مبتنی بر مصلحت کودک، روابط جدیدی براساس مناسبات خانواده، آموزش، اقتصاد، سلامت، هویت بدون برچسب‌های تحقیرآمیز و با حمایت دولت و جامعه شکل می‌گیرد.

نمودار ۲. شکل‌گیری روابط جدید کودکان بازگشته از داعش (منبع: مؤلفان)

پس از بازاجتماعی شدن زنان و کودکان و تکوین هویت ملی در آن‌ها به‌عنوان جعبه سیاه، زنان و کودکان یاد می‌گیرند که باید زندگی و آینده‌ای بهتر را برای خود تأمین کنند (Weine and Others, 2022). پس از سپری کردن دوره بازپروری در آکتائو، زنان پیوستن به گروه تروریستی داعش را اشتباه می‌خوانند. گلپری^۱ یکی از این زنان می‌گوید «ما هم اشتباه کردیم اما پس از زندگی در آکتائو من هیچ خواهی را ندیده‌ام که ایدئولوژی داعش در درونش باقی‌مانده باشد» (Kramer, 2019).

^۱. Gulpari

اعتراف به اشتباه پیوستن به گروه تروریستی داعش توسط زنان و کودکان ناشی از اعتقاد به بازپروری این افراد و اعتمادی است که این زنان را در جهت بازاجتماعی نمودن در شبکه مادی و اجتماعی قرار می‌دهد. همان‌طور که یکی از زنان نیز اذعان کرده است در مراکز بازپروری «به ما نشان دادند که اعضای جدایی‌ناپذیر جامعه‌مان هستیم» (Weine and Others, 2022). در نتیجه، این زنان در فرایند بازاجتماعی شدن اعتمادی را که به آن‌ها نشان دادند احساس کرده و این امر به آن‌ها اجازه می‌دهد تا دوباره به دیگران اعتماد کنند. متأثر از این امر برخی از زنان بازگشته همانند سارینا^۱ پس از سپری کردن دوره بازپروری به مربی دیگر زنان بازگشته تبدیل گردیده‌اند (Kramer, 2019). مابقی زنان همانند آسل^۲ که در سال ۲۰۱۴ به همراه همسر و پسرش به شبکه تروریستی داعش پیوسته و در طی عملیات بازگرداندن به قزاقستان بازگشته و به شهر آکتائو در سواحل دریای خزر منتقل شدند (UN News, 2022) یا مانند زارینا^۳ که یک ماه را در یک مرکز ویژه در شهر آکتائو سپری کرده است (Najibullah, 2019) پس از پایان دوره آزمایشی، برای اقامت نزد اقوام به زادگاه خود فرستاده شده تا برای شروع زندگی به‌عنوان شهروند معمولی حمایت شوند. این زنان با وجود این که پیش از سفر به سوریه و در زمان رادیکال شدن ارتباط خود را با جامعه، خانواده و دوستانشان قطع کرده بودند، پس از بازگشت از مرکز بازپروری و در نتیجه اقدامات این مراکز این ارتباطات و تماس‌ها را تجدید کرده‌اند و از سنت‌های ملی قزاقستان پیروی می‌کنند (Weine and others, 2022)

۲. رویکرد ازبکستان:

رویکرد جذب مجدد اجتماعی ازبکستان برای ادغام مجدد مستلزم اجتماعی شدن در محیط‌های آشنا و سنتی جامعه است. برای این منظور، کودکان در یتیم‌خانه‌های بسته یا مراکز بازپروری قرار نمی‌گیرند تا آموزش و بازپروری را از سر بگیرند و در جامعه رها می‌شوند. عملیات بازگشت به وطن به‌عنوان رفتاری ملاطفت‌آمیز و مطلوب تلقی می‌شود و رفتار رسانه‌ها با بازگشتگان به برداشت مثبت جامعه کمک و روند ادغام مجدد را هموار کرده است. غلبه بر چالش‌های بالقوه سال‌ها نمایش منفی از این افراد در تبلیغات رسمی، مانع ادغام مجدد کامل بازگشتگان از سرزمین‌های تحت کنترل داعش بود. با این حال، در پی

^۱. Sarina

^۲. Asel

^۳. Zarina

اصلاحات گسترده‌ای که در ازبکستان از سال ۲۰۱۶ آغاز شد، این مانع به تدریج کاهش یافت. بازگرداندن زنان و کودکان ازبکستان از مناطق درگیری تحت کنترل داعش در مقاطع زمانی مختلف انجام شد. مقامات ازبکستان بیشتر شهروندان خود را از سوریه به کشور بازگردانده‌اند (UNICEF, 2021a). دولت ازبکستان در زمینه بازگرداندن شهروندان خود از مناطق درگیری در سوریه و حصول اطمینان از ادغام مجدد این زنان و کودکان در سطح جهانی پیشتاز است (UNICEF, 2021b). سابقه مسئله به دوران سرنگونی امارت اسلامی در افغانستان در سال ۲۰۰۱ بازمی‌گردد.

در سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۲، ازبکستان برای آن دسته از شهروندانی که مهاجرت کرده و به صفوف گروه‌های تروریستی در افغانستان پیوسته بودند، اعلام عفو کرد. دوازده خانواده و سیزده نوجوان (فقط زن و کودک) در عملیاتی کاملاً محرمانه از افغانستان به ازبکستان بازگردانده شدند. برخی از آن‌ها اعضای سازمان افراطی خشونت‌طلب جنبش اسلامی ازبکستان بودند. روانشناسانی که با بازگشتگان کار می‌کردند در پی کاهش تنش روانی در زنان و کودکان بودند. از طریق فرآیند بازیابی هویت، همه افراد بزرگسال بازگشتی مدارک شناسایی جدید و کودکان گواهی تولد دولتی دریافت کردند. کل روند بازپروری به سرعت و در حدود یک ماه به طول انجامید. برخی بازگشتگان بزرگسال مرتکب اعمال جنایت‌کارانه براساس قوانین ازبکستان بودند که مانعی برای بازگرداندن قانونی ایشان به کشور بود. برای حل قانونی مسئله، دفتر دادستان کل پرونده‌های جنایی را علیه بزرگسالان تنها به اتهام مهاجرت غیرقانونی باز کرد. متهمان هم‌زمان در درخواست عفو خطاب به اسلام کریم‌اف، رئیس‌جمهور ازبکستان، به جرم خود اعتراف کردند. بلافاصله پس از محکومیت و صدور حکم، حکم عفو رئیس‌جمهور برای متهم قرائت شد. سپس دیوان عالی مجازات حبس را با احکام تعلیقی دو تا پنج سال جایگزین کرد. با این حال، ادغام مجدد اجتماعی دشوارتر از آشتی قانونی بود. این موضوع با زنان و کودکان بازگشته از داعش ابعاد پیچیده‌تری یافت.

با توجه به این که خلق مسئله نحوه اقدام در قبال زنان و کودکان بازداشت‌شده در اردوگاه‌های شمال شرق سوریه شامل تعریف یک موقعیت در راستای درگیر ساختن بازیگران (Rahardian & Zarkasi, 2019) همراه با ضروری ساختن برخی از جنبه‌های حل آن توسط بازیگر قانونی است (Rodrigues and Others 2022: 5)؛ قرار دادن بازگشت زنان و کودکان داعشی به‌عنوان یک دستور کار را باید در فرمان بازگشت زنان و کودکان

ازبکستان به کشور توسط شوکت میرضیایف^۱ رئیس‌جمهور این کشور (Yeniseyev, 2019) به‌عنوان بازیگر کانونی جست‌وجو نمود. شوکت میرضیایف رئیس‌جمهور ازبکستان در مصاحبه‌ای در راستای تبیین رویکرد این کشور در قبال زنان و کودکان پیوسته به داعش؛ پیوستن زنان و کودکان به داعش را به‌عنوان اقدامی اشتباه یاد می‌کند (Al-Monitor, 2020) اشتباهی که «هرکسی ممکن است مرتکب آن گردد و ما باید به آن‌ها فرصتی دوباره بدهیم و همه باید در کمک به آن‌ها مشارکت کنند» (Mironova, 2021A). در نتیجه این امر تمرکز دولت ازبکستان در قبال زنان و کودکان بازگشته از اردوگاه‌های سوریه بر پرهیز از برچسب زدن و تضمین دسترسی به حقوق اساسی از جمله حقوق اقتصادی و اجتماعی است (Uzbekistan.un. 2021).

مقامات ازبکستان به‌عنوان بازیگران کانونی، مسئله بازگشت زنان و کودکان پیوسته به داعش را در قالب بازگشت هم‌وطنانی تعریف نموده‌اند که براساس توهم به سوریه سفر کرده‌اند (Durso, 2020) در نتیجه فرایند بازپروری بر پیوستن مجدد این زنان و کودکان به حلقه‌های اجتماعی قبلی خود متمرکز بوده است. این نمونه از بازپروری ایدئولوژیک در رویکردی که از سال ۲۰۰۱ در مورد بازگشتگان از افغانستان به کار گرفته شده بود، ارزش خود را نشان داده بود. بازگشتگان در سال‌های ۲۰۰۱-۲۰۰۲ آگاهانه تصمیم به بازگشت گرفتند زیرا از جنگ خسته و از شبکه‌های اجتماعی و دوستی‌های آشنا جدا شده و دائماً در خطر از دست دادن خانواده خود بودند. برخی از افکاری که رهبران معنوی جنبش اسلامی ازبکستان سعی در القای آن در آن‌ها داشتند، سرخورده شده بودند؛ بنابراین بازگشت به وطن تنها راه حل بود. به عبارت دیگر از نظر روانی آماده بازگشت به محیط اجتماعی بودند که قبلاً از آن طرد شده بودند. همین ارتباطات و شبکه‌های اجتماعی به محیط بازپروری اجتماعی طبیعی تبدیل شد و محیط اجتماعی، تحت سلطه اشکال سازگار و غیرتهاجمی اسلام، به محل بازپروری ایدئولوژیک برای بازگشتگان تغییر یافت. بازگردانده شدگان ایدئولوژی افراطی را کنار گذاشتند و بیهودگی آن را با تجربه خود دریافتند.

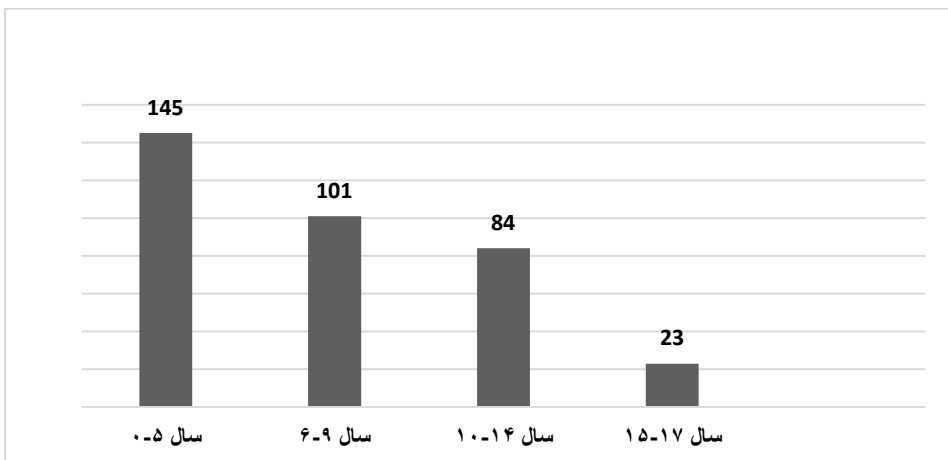
در ازبکستان، مدیر سازمان غیردولتی حیات پایدار^۲ که در فرایند بازاجتماعی کردن زنان و کودکان پیوسته به داعش مشارکت داشته است، معتقد است که در فرایند بازاجتماعی کردن زنان و کودکان بازگشته از داعش در مقابل نگاه به این افراد به‌عنوان «اعضای سابق یک سازمان تروریستی که موظف به گذراندن دوره بازپروری هستند به آن‌ها به‌عنوان افرادی

^۱. Shavkat Mirziyoyev

^۲. Barqaror Hayot

نگریسته شود که خود را در شرایط سختی قرار داده‌اند و دارای حق توان‌یابی اجتماعی مجدد هستند» (Ivanova, 2022). در نتیجه، این نگاه در راستای کمک به بازگشت و توان‌یابی اجتماعی مجدد زنان و کودکان پیوسته به داعش ازبکستان تلاش کرده است تا شرایط لازم برای بازگشت به زندگی عادی و آرام این افراد نجات‌یافته فراهم شود (Kun.uz, 2019).

در یک شبکه، در لحظه‌ای که مسئله‌ای تعریف می‌گردد، آن مسئله به نقطه‌گذار اجباری برای بازیگران بالقوه تبدیل می‌شود (Bueger & Gadinger, 2018: 84). تعریف مسئله در ازبکستان با عملیات مهر آغاز گردید. در ۳۰ می ۲۰۱۹، عملیات ویژه‌ای به نام مهر-۱ (رحمت-۱) به دستور رئیس‌جمهور ازبکستان و با کمک صلیب سرخ و هلال احمر و یونیسف انجام شد. صد و پنجاه و پنج نفر از سوریه به ازبکستان بازگردانده شدند که ۴۸ زن و ۱۰۷ کودک بودند. در آن زمان آن‌ها در اردوگاه‌های مبروک، الهول و روژ در مناطق مرزی کردستان عراق و سوریه نگهداری می‌شدند. این عملیات در ماه رمضان انجام شد و رسانه ملی آن را رحمت معرفی کرد. مرحله دوم این عملیات، مهر-۲، در ۱۰ اکتبر ۲۰۱۹ با شصت و چهار کودک که عمدتاً زیر دوازده سال از عراق بازگشته بودند، به پایان رسید. برخی از بچه‌ها یتیم و والدین برخی در عراق و سوریه زندانی بودند. سه دور بعدی عملیات مهر، تعداد کل افراد بازگشته به ازبکستان را تا می ۲۰۲۱ به ۵۱۲ نفر رساند (Farrell and others, 2021: 4) که مجموع تعداد کودکان را به ۳۳۳ نفر رساند (UNICEF 2023:24).

نمودار ۳. توزیع سنی کودکان بازگشته داعشی بازگشته به ازبکستان (UNICEF 2023:24)

از آنجاکه در شبکه روابط اجتماعی تنها از طریق شبکه‌سازی، جلب علاقه بازیگران برای درگیر شدن در حل مسئله تعریف‌شده و مشارکت همه عناصر علاقه‌مند (Rahardian & Zarkasi, 2021) است که تک‌تک کنشگران انسانی و غیرانسانی قادر به عمل می‌شوند (Scheermesser, 2022: 53-55)؛ دولت ازبکستان باهدف قرار دادن زنان و کودکان بازگشته از داعش به‌عنوان هم‌وطنان متوهم در شبکه جامعه‌شناختی، مادی، معنایی و تلاش برای بازگشت به زندگی عادی و آرام برای آن‌ها، بازیگران مختلفی را در یک شبکه با یکدیگر متصل نموده و سعی کرده است تا این زنان و کودکان را در مسیر بازاجتماعی شدن قرار دهد.

با توجه به این شرایط، ازبکستان فرآیند ادغام مجدد را انتخاب کرد که شامل سه مرحله بود: (۱) سازگاری که به تشخیص و درمان پزشکی، حذف فویبای روانی اولیه، بازگرداندن وضعیت مدنی، استقرار کودکان در مدرسه و کمک‌های مالی دوره‌ای می‌پرداخت؛ (۲) بازگشت مهاجران به جامعه آشنا که شامل جوامع محلی و نهادهای مدنی سنتی مانند محله‌ها برای غلبه بر طرد اجتماعی و ناراحتی روانی است؛

(۳) تعامل با مراکز بازپروری غیردولتی که عودت‌کنندگان را در حرفه‌های جدید آموزش می‌دهد، سواد قانونی آن‌ها را بهبود می‌بخشد و به آن‌ها کمک می‌کند تا بر وابستگی سنتی اجتماعی و اقتصادی غلبه کنند.

دو ماه قبل از شروع عملیات بازگشت در سال ۲۰۱۹، یک گروه بازپروری با روان‌پزشکان مجرب، روانشناس و تعدادی از پزشکان با تخصص‌های مختلف، امام جماعت شهر چیرچیق^۱ و زنان با تحصیلات مذهبی، تعدادی از وزارت بهداشت، وکلا، کارکنان تأمین اجتماعی، نماینده کمیته حمایت از حقوق بشر و نمایندگان سازمان‌های مربوط تشکیل شد. بازگشتگان به یک مرکز بازپروری در منطقه تاشکند فرستاده می‌شدند تا تحت معاینه و درمان پزشکی و روانی قرار گیرند. مرحله اول که از ۲۵ تا ۴۵ روز به طول انجامید، از طریق صندوق رئیس‌جمهور و صندوق حمایت اجتماعی زیر نظر هیئت‌وزیران ازبکستان تأمین مالی شد.

گروه بازپروری عوارض کمی در رابطه با سازگاری ایدئولوژیک بازگشتگان شناسایی کرد، زیرا کسانی که به دولت اسلامی و ایدئولوژی آن متعهد بودند، قبلاً از بازگشت به ازبکستان خودداری کرده بودند. به محض ورود به ازبکستان، برخی از کودکان به‌شدت از صداهای مربوط به جنگ از زمان حضور خود در منطقه درگیری مانند صدای هواپیما وحشت داشتند. روان‌درمانگران کودک با آن‌ها کارکردند تا تداعی‌های صوتی منفی و فویبا را حذف کنند.

¹. Chirchiq

در حال حاضر، همه کودکان بازگردانده شده در مدارس درس می‌خوانند و تحت نظارت منظم روانشناسان قرار می‌گیرند، بدون اینکه مشکل ناسازگاری قابل‌مشاهده‌ای دیده شود.

برای تکمیل فرآیند ادغام مجدد زنان و کودکان بازگشته از سوریه و بسیج شبکه مادی و نمادین ازبکستان رویکرد منحصربه‌فردی را مبتنی بر وحدت خانواده و حمایت جامعه اتخاذ کرده (UNICEF, 2019) و سعی در بهره‌گیری از آن‌ها به‌عنوان واسطه‌های ترجمه داشته است چراکه مهم‌ترین عامل برای ادغام مجدد و سازگاری موفق، داشتن خانواده دوست‌داشتنی و جامعه حامی است. در ازبکستان برای بسیاری از زنان بازگشته از داعش همانند معطر^۱، افراد محله چرخ‌خیاطی برای دوخت لباس تهیه کرده‌اند. ساکنان محله همچنین به‌طور مرتب مواد غذایی زنانی همانند معطر را تأمین می‌کنند (UNICEF, 2022a).

ترجمه مکانیسمی است که به‌وسیله آن جهان اجتماعی و طبیعی به‌تدریج شکل می‌گیرد. ترجمه به‌عنوان فرآیند جابجایی و دگرگونی در اهداف، علایق و ابزارها ایفای نقش می‌کند (Callon, 1984: 18). الگوی ازبکستان در راستای بااجتماعی کردن این زنان و کودکان را مدل «خانواده من‌آ» می‌توان نامید که به‌عنوان الگویی در راستای ایجاد پیوندهای خانوادگی به‌عنوان واسطه ترجمه در جهت بازیابی ارزش‌ها و روابط اجتماعی گسترده‌تر عمل می‌کند (Ivanova, 2022). در کشور ازبکستان وجود سیستم حمایت خانواده به‌عنوان واسطه‌های ترجمه به پیشگیری از رادیکال‌سازی و ریشه‌کن‌سازی تروریسم در این کشور کمک کرده است (Lain, 2016: 390) چراکه با آغاز فرآیند ادغام مجدد با خانواده به‌عنوان واسطه ترجمه، انتقال روابط به گروه اجتماعی تسهیل می‌شود. لازم به ذکر است که در ازبکستان، علی‌رغم خطرات اساسی، تصمیم بر این بوده است که به‌جای جدا کردن زنان، آن‌ها را به همراه فرزندان خود بازگردانده و در کنار هم نگاه‌دارند (Ivanova, 2022).

از آنجاکه در یک شبکه هر چیزی که با ایجاد تفاوت، یک موقعیت خاص را تغییر دهد یک بازیگر است (Latour, 2005) و فرآیند ترجمه از طریق گردهم آوردن بازیگران مختلف نقش اصلی را در تثبیت شبکه ایفا می‌کند (Scheermesser, 2022: 53-55) و بازیگران را به نوع جدیدی از همزیستی سوق می‌دهد (Törrönen, 2022: 3)؛ به‌منظور ایجاد تفاوت در یک موقعیت خاص، خطیب‌های نماز در خطبه‌های نماز جمعه در مورد تساهل و مدارا با زنان و کودکان بازگشته صحبت می‌کنند (Cabar.Asia, 2022).

¹. Muattar

². Моя семья

دولت ازبکستان هنگام ورود زنان و کودکان، اسناد هویتی در اختیار این افراد قرار می‌دهد و شناسنامه به فرزندان آن‌ها تحویل داده و تابعیت آن‌ها را نیز اعاده می‌نماید در کشور ازبکستان هم‌زمان روند صدور مدارک جدید برای عودت کنندگان با این واقعیت ساده تسریع شد که اداره مهاجرت و وزارت امور داخلی ازبکستان قبلاً فهرستی از افرادی را که به مناطق داعش مهاجرت غیرقانونی کرده بودند، داشتند. دولت تلاش قابل‌توجهی برای استقبال رسمی و توزیع اسناد جدید برای بازگشت کنندگان از طریق برگزاری یک مراسم ملی انجام داد. برای بازگشتگان، این مراسم و به رسمیت شناختن رسمی آن‌ها، محرک معناداری برای بازپروسی روانی بود. علاوه بر این، مراسم رسمی نشان داد که اولین مراحل ادغام مجدد به‌طور کامل تکمیل شده است و پیش‌شرط لازم برای دریافت قانونی خدمات دولتی ایجاد شده است (Farrell and others, 2021: 19).

قرار دادن اسناد هویتی جدید در اختیار زنان و کودکان بازگشته از داعش حکایت از قصد ازبکستان در راستای بازاجتماعی کردن آن‌ها دارد. بازاجتماعی کردنی که در آن اسناد هویتی به بازیگر و واسطه ترجمه در شبکه‌ای از کنشگران تبدیل می‌شود که نه تنها موجب دگرگونی علایق، بلکه سبب بازتعریف هویتی آن‌ها نیز می‌گردد (Cai & Guo, 2020: 600) بنابراین عاملیت نه تنها اعمال عمدی انسان است، بلکه به اشیا نیز نسبت داده می‌شود (Stalphy, 2019: 3) چراکه شبکه‌ها «رشته‌هایی از کنش‌ها» هستند که در آن‌ها هر شرکت‌کننده به‌عنوان عاملی در نظر گرفته می‌شود که کاری را انجام می‌دهد و بازیگران غیرانسانی را به‌عنوان بازیگرانی توصیف می‌کند که امکان حفظ جامعه را به‌عنوان یک کل بادوام فراهم می‌کنند (Törrönen, 2022: 3).

پس از پایان مراحل مربوط به دریافت اوراق شناسایی، زنان و کودکان بازگشته از اردوگاه‌های شمال شرق سوریه، ابتدا وارد مراکز روان‌پزشکی می‌شوند. در این مراکز دوره‌های آموزش خیاطی، آرایشگری و سایر مهارت‌ها برگزار می‌شود. همچنین امروزه در میان زنانی که از سوریه برگشته‌اند، پرستاران و کارآفرینان بسیاری وجود دارند (Cabar.Asia, 2022). در این مراکز زنان در مورد شغل و محل اقامت مورد حمایت قرار می‌گیرند (Al-Arabiya, 2020). در این راستا مقامات این کشور برای کسانی که محل سکونت دائمی نداشتند، خانه‌هایی را براساس وام یا مسکن اجاره‌ای اختصاص می‌دهد. دولت ازبکستان همچنین به کسانی که می‌خواهند تجارت کنند، کمک مالی می‌کند (Eurasianet, 2019). برای زنانی که در سن بازنشستگی بازگشته بودند و خانه‌دار بودند، چالش دیگری به وجود آمد: از آنجایی که آن‌ها در

طول عمر خود چیزی به صندوق بازنشستگی ازبکستان پرداخت نکرده بودند، خدمات اجتماعی از پرداخت حقوق بازنشستگی خودداری کرد. در نتیجه آن‌ها از ۸۰ دلار کمک‌های اجتماعی ماهانه استفاده می‌کنند که همه شهروندان حق دریافت آن را دارند. حمایت‌های ازبکستان در راستای بازاجتماعی کردن این زنان و کودکان شامل اقداماتی همانند نیازسنجی از طریق مددکاران اجتماعی، حمایت برای دریافت مستمری، وام‌های بلاعوض، دسترسی به مسکن، حمایت از طریق اشتغال و تحصیل و همچنین خدمات حمایتی روانی - اجتماعی است (Uzbekistan.un, 2021). حمایت‌هایی که به‌عنوان بازیگران یک شبکه در عادات موجود نفوذ و زنان بازگشته از داعش را از شبکه بازیگران داعش جدا و در شبکه‌ای نوین ادغام می‌کنند.

در کشور ازبکستان دولت، باهدف بازاجتماعی کردن کودکان بازگشته از داعش به‌عنوان آسیب‌پذیرترین افراد روی بازپروری اجتماعی این کودکان به‌طور خاص کار می‌کند. در این کشور این کودکان به آموزش پیش‌دبستانی و مدرسه دسترسی پیدا کردند. هدف این کار بازگرداندن دوران کودکی به این قربانیان افراط‌گرایی است (Dunaev, 2021). باهدف قرار دادن کودکان بازگشته از داعش در شبکه‌ای از روابط اجتماعی، وزارت آموزش عامه دولت ازبکستان هنگام تعیین سطح تحصیلات کودک بازگشته از داعش، تمرکز اصلی خود را بر توسعه مهارت‌های ارتباطی، تعامل با همکلاسی‌ها و معلمان و مهارت‌های زندگی باوجود سطوح پایین‌تر تحصیلی قرار داده است تا روند ادغام مجدد را تسهیل کند (UNICEF, 2021a). دو خواهر عایشه^۱ دختر پنج‌ساله‌ای که به همراه مادرشان در نتیجه عملیات مهر ۳ به ازبکستان بازگردانده شده‌اند، اکنون در ازبکستان به مدرسه می‌روند. متخصصان مراکز بازپروری پس از ورود این خانواده به ازبکستان بازاجتماعی کردن آن‌ها را شروع کردند. اکنون سلامت خواهران عایشه به‌طور قابل توجهی بهبود یافته است. اکنون آن‌ها به مدرسه می‌روند و با همسالان خود معاشرت و بازی می‌کنند (Cabar.Asia, 2022).

در نتیجه قرار گرفتن بازیگران مختلف در شبکه‌ای از روابط مادی، معنایی و اجتماعی موجودیت جدیدی در قالب جعبه سیاه (Bueger & Gadinger, 2018: 83) به‌عنوان خروجی یک شبکه پدیدار می‌گردد (Lefkowitz, 2022: 2) و هویت نوینی همانند هویت بازاجتماعی شده زنان بازگشته از داعش شکل می‌گیرد. با عطف توجه به جعبه سیاه شکل گرفته در شبکه‌ای از روابط اجتماعی تحت تأثیر آگاهی نوین همانند آگاهی که در

^۱. Aisha

شبکه بااجتماعی کردن زنان ازبکستان ایجاد شده است می‌توان ردیابی کرد که کنشگران در یک شبکه چه «زنجیره‌ای از ترجمه‌ها» را پشت سر گذاشته‌اند (Latour, 2005: 45) و چگونه تحت تأثیر بازیگران شبکه بازپروری به بازتعریف هویتی خود پرداخته‌اند. در نتیجه قرار گرفتن در شبکه بازپروری که دولت ازبکستان ایجاد کرده است بسیاری از زنان بازگشته از داعش همانند عزیزه^۱، ۳۸ ساله، بر این عقیده هستند که در زمان عضویت در گروه تروریستی داعش در بدبختی به سر می‌بردند؛ اما با بازگرداندن، کشور ما به ما عشق داد. در گذشته شب‌ها از تاریکی می‌ترسیدم، اما الآن خوبم و سرکار می‌روم. در ابتدا، همسایه‌ها می‌ترسیدند با ما صحبت کنند، اما اکنون مشکلی ندارد (Cabar.asia, 2022) برخی از افراد بازگشته از اردوگاه زنان و کودکان سوریه نیز همانند کریمه^۲، ۱۷ ساله که در سال ۲۰۱۹ به ازبکستان بازگردانده شد در دانشکده پزشکی تحصیل می‌کنند (UNICEF, 2021a). یکی از کسانی که اکنون از ۱۸ خانواده حمایت روانی می‌کند، معتقد است در نتیجه قرار دادن خانواده‌های بازگشته از اردوگاه‌های سوریه در فرایند بازپروری، آن‌ها وضعیت سوریه را فراموش کرده‌اند و با زندگی نوین خود در ازبکستان سازگار شده‌اند (Cabar.Asia, 2022).

بسیاری از کودکان نیز همانند علیای هشت‌ساله که در آوریل ۲۰۲۱ به‌عنوان بخشی از عملیات دولتی مهر ۵ از سوریه بازگردانده شد، به مدرسه رفته و در نتیجه قرار گرفتن در شبکه بازپروری، در مدرسه و در روابط با همکلاسی‌های خود عملکرد نسبتاً خوبی دارند (UNICEF, 2022b). در نتیجه قرار گرفتن در شبکه بازپروری، بسیاری از زنان بازگشته از داعش با دگردیسی هویتی خود به‌واسطه ترجمه تبدیل شده و سعی در بااجتماعی زنان و کودکان دیگر دارند. در ماه ژوئیه ۲۰۲۱، در یک چت تلگرامی به زبان روسی برای اعضای زن داعش که در اردوگاه‌های سوریه بازداشت شده‌اند پیام زیر منتشر شد: «خواهران ازبکستان، لطفاً در جهت بازگشت به کشور با من تماس بگیرید. من، الحمدللیان^۳، می‌توانم به شما اطمینان دهم که در ازبکستان هیچ مشکلی برای ما وجود ندارد» این زن یکی از اعضای سابق گروه تروریستی داعش است که از سوریه به ازبکستان بازگشته است. او می‌گوید که اکنون به خواهرانش کمک می‌کند تا به ازبکستان بازگردند و سخت تلاش می‌کند تا اعضای دولت اسلامی در اردوگاه را متقاعد کند که به خانه بازگردند (Mironova, 2021b).

1. Aziza

2. Karima

3. Alhamdullilan

۳. چالش اصلی: تداوم خاطره گذشته در اذهان بازگشته‌ها

نظریه کنشگر- شبکه معتقد است که افراد و جوامع از طریق فرآیند تبدیل شدن ظاهر می‌شوند تا بودن و در این فرایند، تنها براساس ترجمه منافع متقابل، شبکه‌ای قوی و پایدار ایجاد می‌شود (Callon, 1984: p. 117)؛ باوجود این نباید فراموش کرد که انسان موجودی اجتماعی است که رسوب خاطره گذشته در اذهان یکی از مشخصه بارز آن است. در نتیجه باوجود شکل‌گیری جعبه سیاه نوین در شبکه‌ای از روابط اجتماعی که برای بازاجتماعی کردن زنان و کودکان ایجاد شده است این افراد همچنان ذهنیت و خاطره‌ای از گذشته را با خود به همراه دارند.

زنان و کودکانی که از اردوگاه آوارگان به قزاقستان و ازبکستان بازگشته‌اند، همانند افرادی هستند که از لحاظ روحی به‌نوعی زخم یا جراحات ترکش را با خود به همراه دارند. زخم و ترکشی که در نتیجه آن بسیاری از زنان بازگشته گاه کابوس می‌بینند و نمی‌توانند خواب آرامی داشته باشند. این افراد نمی‌توانند گذشته را به‌طور کامل فراموش کند، خاطرات آن‌ها را تنها نگذاشته‌اند. بسیاری از افراد بازگشته از اردوگاه‌های سوریه افرادی هستند که مرگ عزیزان خود را به چشم خود دیده‌اند (Cabar.asia, 2022). برخی از این کودکان در مقابل سؤال ساده معاون مدرسه در مورد اینکه آن‌ها اهل کجا هستند شوکه شده و شروع به گریه کردن کردند (Bondal, 2021). خانواده بازگشته از داعش همچنین با این چالش مواجه هستند که اگر بچه‌ها بخواهند از زمان اقامت خود در سوریه و اعضای خانواده که در آنجا جان‌باخته‌اند، بدانند چه توضیحی باید برای آن ارائه کنند (Weine and Others, 2022). افزون بر این امر تعریف زنان بازگشته از اردوگاه‌های سوریه به‌عنوان کسانی که تنها براساس توهم به داعش پیوسته‌اند این نکته را گوشزد می‌نماید که در تعریف مقامات رسمی از این افراد آن‌ها از اختیار و اراده سیاسی محروم هستند و فاقد کنش‌گری در راستای پیوستن به گروه‌های تروریستی بوده‌اند درحالی‌که در تضاد با این روایت، براساس نتایج مصاحبه‌ای، برخی از زنان خواستار حفظ نام سوریه به‌عنوان زادگاه فرزند خود بودند (Bondal, 2021). این امر حکایت از آن دارد که برخی از زنان بازگشته از داعش هنوز با گذشته خود به‌طور کامل کنار نیامده و گذشته خود را طرد نکرده‌اند.

در فرایند بازاجتماعی کردن زنان و کودکان همچنین نباید فراموش کرد که پذیرش اجتماعی این افراد بسیار مهم است این امر در حالی است که برخی از زنان بعد از طی مراحل بازپروری در مراکز همانند آکتائو مکان برای رفتن نداشتند و تا شش ماه بعد از طی

مراحل بازآموزی نیز در این مراکز بودند. همچنین در برخی موارد، جوامع محلی در مورد مسیری که زنان بازگشته باید طی می‌کردند تا روند ادغام آن‌ها روان شود، مطلع نبودند (Worden, 2022) یا مقامات امنیتی آن‌ها را همچنین به‌عنوان تهدیدهای امنیتی تعریف می‌کردند چنانچه همچنین بسیاری از زنان پس از بازپروری و اسکان مجدد، بازگشتگان به‌طور رسمی مورد بازجویی قرار گرفتند، سپس داوطلبانه اعترافات و نامه‌هایی به رئیس‌جمهور نوشتند و درخواست عفو کردند. در مرحله بعد، دادگاه پرونده‌های کیفری را باز و با سرعت بیشتری کیفرخواست را صادر کرد و متعاقباً احکام سه تا شش سال زندان اعلام شد. پس از صدور حکم، عفو ریاست جمهوری در صحن دادگاه قرائت شد و مجازات با حکم تعلیقی از شش تا بیست و چهار ماه جایگزین شد (Farrell and others, 2021: 18).

بسیاری از زنانی که از اردوگاه‌های داعش به این دو کشور بازگشته‌اند همچنین معترف هستند که اوضاع حتی بعد از طی فرایند بازاجتماعی کردن همانند پیش از سفر جهت پیوستن به داعش نیست. دیگر همان نیست. همان‌گونه که یکی از زنان بازگشته در مصاحبه‌ای اذعان کرده است وقتی به سوریه رفتیم اوضاع شروع به تغییر کرد ما اکنون نیز فرصت دوباره داریم اما نه مثل قبل (unicef, 2023: 27).

این چالش، لزوم استمرار در شبکه‌سازی برای کنشگران و تقویت هویت جدید را پیش روی بازیگر کانونی قرار می‌دهد. حل مسئله زنان و کودکان بازگشته از داعش در درازمدت در دستور کار باقی می‌ماند.

نتیجه‌گیری

با فتح آخرین سنگر گروه تروریستی داعش در سوریه، زنان و کودکانی که از کشورهای مختلف به این گروه تروریستی پیوسته بودند در اردوگاه‌ها بازداشت شدند. بازداشت این زنان و کودکان کشورهای مختلف جهان را با این مسئله اساسی مواجه کرد که در قبال این افراد چه رویکردی را باید اتخاذ نمود چراکه این زنان و کودکان با سفر به عراق و سوریه و پیوستن به گروه تروریستی داعش هویت جدیدی به‌عنوان اعضای داعش برای خود تعریف نموده و از هویت خود به‌عنوان شهروندان کشورهای مختلف صرف‌نظر کرده بودند. پیچیدگی اتخاذ رویکردی مناسب در قبال زنان و کودکان پیوسته به داعش در حالی است که دو کشور قزاقستان و ازبکستان به بازگرداندن این زنان و کودکان و بازاجتماعی نمودن این افراد مبادرت ورزیده‌اند و سیاست بازگرداندن زنان و کودکان و بازاجتماعی کردن آن‌ها را در پیش گرفته‌اند.

در فرایند بازگرداندن زنان و کودکان بازمانده از داعش دو کشور قزاقستان و ازبکستان زنان و کودکان را به‌عنوان افرادی که براساس توهم به این گروه تروریستی پیوسته‌اند و در نتیجه خود قربانیان گروه تروریستی داعش محسوب می‌شوند تعریف نمودند. دو کشور قزاقستان و ازبکستان در راستای و تلاش برای باز اجتماعی کردن زنان و کودکان بازگشته از اردوگاه‌های عراق و سوریه و قرار دادن آن‌ها در شبکه‌ای از روابط اجتماعی و معنایی نوین و بازتعریف هویتی آن‌ها در قالب هویت ملی به بسیج سازمان‌های مردم‌نهاد، مدارس، خانواده و نهادهای عمومی برای کمک به بازپروری این زنان و کودکان و تشکیل شبکه‌ای از روابط اجتماعی در جهت قرار دادن آن‌ها در این شبکه پرداخته‌اند. در نتیجه این اقدام سازمان‌های دولتی و غیردولتی به‌عنوان واسطه‌های ترجمه در فرایند باز اجتماعی کردن این زنان و کودکان با قرار دادن آن‌ها در شبکه نوین روابط اجتماعی در نتیجه اقداماتی همانند حمایت‌های اقتصادی و معیشتی، بازآموزی مفاهیم اسلامی، بازسازی روابط اجتماعی سنتی با جامعه و آموزش و تعلیم و تربیت کودکان به بازتعریف هویتی این زنان و کودکان به‌عنوان شهروندان دو کشور ازبکستان و قزاقستان پرداختند. متأثر از قرار گرفتن زنان و کودکان بازگشته از داعش در روابط معنایی، مادی و اجتماعی ایفای نقش نهادهای مختلف به‌عنوان واسطه‌های ترجمه در دو کشور، زنان و کودکانی که از اردوگاه‌های نیروهای دموکراتیک سوریه به قزاقستان و ازبکستان بازگشته‌اند در هویت اجتماعی خود بازاندیشی کرده و خود را به‌عنوان شهروندانی که در گذشته اقدامات اشتباهی انجام داده‌اند تعریف کرده‌اند.

فرآیندهای بازگشت و ادغام مجدد این دو کشور آسیای مرکزی هم ویژگی‌های مشترک و هم تفاوت‌های قابل توجهی را نشان می‌دهند. راهکارهایی برای تقویت سیاست‌های مربوط به بازگشتگان از مناطق درگیری، بازپروری و ادغام آن‌ها قابل طرح است. نخست، برنامه اقدام خاص برای ادغام مجدد بازگشتگان تهیه شود. قزاقستان و ازبکستان سال‌ها قبل از عملیات بازگشت، استراتژی ملی در مورد افراط‌گرایی خشن را اتخاذ کرده بودند اما این برنامه‌ها برحسب نیاز باید توسط گروه‌ها و کمیته‌های کاری ویژه بین‌بخشی که تحت حمایت دولت ایجاد می‌شوند، توسعه یابند.

دوم، به‌عنوان بخشی از برنامه‌ریزی برای بازگشتگان، بحث و گفتگوی عمومی تشویق شود. در این دو کشور قبل از اتخاذ تصمیم رسمی برای حرکت روبه‌جلو، بحث و گفتگوی عمومی در میان کنشگران اصلی و رسانه‌ها در سطح عمومی در مورد مزایا و خطرات بازگشت به کشور این افراد و زدودن چهره اهریمن از آن‌ها مطرح نشد. رسانه‌ها نقش مهمی در کاهش برچسب‌زنی از بازگشتگان از مناطق درگیری دارند و می‌توانند با انتقال

داستان‌های شخصی عودت شوندگان، کمک قابل توجهی در به حداقل رساندن انگ و زمینه برای پذیرش عودت کنندگان در جامعه کنند.

سوم، برای تضمین امنیت و حفظ حاکمیت قانون، تعیین رویه‌های تعقیب قضایی و ایجاد ابزارهایی برای ردیابی و نظارت بر عودت کنندگان در این دو کشور یکسان نبوده‌اند. قزاقستان بازگشت همه جنسیت‌ها و سنین را تسهیل کرده است اما ازبکستان بر کمک به بازگشت زنان و کودکان تمرکز کرده است.

چهارم، مشارکت جامعه مدنی در حمایت از بازگشتگان و جوامع آن‌ها در ادغام مجدد در طیف متنوعی در این کشورها قرار دارد. در هر یک از این کشورها، جامعه مدنی این ظرفیت را دارد که نقش بیشتری در مشارکت با دولت و حمایت از عودت کنندگان و جوامع آن‌ها ایفا کند. برای موفقیت این تلاش، به سازوکاری برای مشروعیت بخشیدن به طیفی از فعالیت‌های سازمان‌های مدنی در زمینه بازسازی و ادغام مجدد و هماهنگی بین جامعه مدنی و دولت نیاز است.

پنجم، به جوامع محلی در ادغام مجدد کمک شود زیرا جوامع محلی که بازگشتگان به آن‌ها بازگشته‌اند، بار سنگین ادغام مجدد را به دوش می‌کشند، بازگشتگان در قزاقستان و ازبکستان تحت حمایت دولت قرار گرفته‌اند اما با محدودیت منابع و ظرفیت محلی، نیز تردید از سوی اعضای جامعه در تعامل مستقیم با بازگشتگان، موفقیت ادغام مجدد به موقعیت وابسته می‌شود. در حالی که روند ادغام مجدد لزوماً خطی نیست، نیاز به مداخلات و حمایت مداوم کاملاً محتمل است.

تجارب این کشورها نشان داده است که فرآیندهای بازگشت و ادغام مجدد شهروندان پیچیده است. قزاقستان و ازبکستان جزو پیشروان در باز کردن مسیری از میان چشم‌اندازی مبهم هستند و باید راه آن‌ها مورد توجه قرار گیرد. در نهایت به نظر نمی‌رسد پدیده مهاجرت خارجی به مناطق درگیری مانند دولت خود خوانده داعش تنها یادگاری از تاریخ باقی بماند و نیازمند هوشیاری مداوم است.

منابع و مآخذ

فارسی

قانون اساسی جمهوری قزاقستان (۱۹۹۵)، دسترسی در:

<https://kazakhstan.mfa.gov.ir/portal/viewpage/13431>

لاتین

A/HRC/49/45/Add.1 (2022), Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights while countering terrorism, Fionnuala Ní Aoláin, Human Rights Council Forty-ninth session 28 February–1 April 2022 Agenda

- item 3 Promotion and protection of all human rights, civil, political, economic, social and cultural rights, including the right to development, Visit to Uzbekistan. Available at:
<chrome-extension://efaidnbmninnibpcapjpcgglefindmkaj/https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G22/267/37/PDF/G2226737.pdf?OpenElement>
- Akorda (2019), "Statement from the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev", Available at:
https://www.akorda.kz/en/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/statement-from-the-president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayev.
- Akrich, Madeleine, and Latour Bruno (1992), "A summary of convenient vocabulary for the semiotics of human and nonhuman assemblies", in *Shaping Technology/Building Society*. W Bijker, J Law. (Eds) Cambridge: MIT Press.
- Al-Arabiya (2020), "Uzbekistan repatriates 98-ISIS-linked-women-and-children-from-Syrian-camps", Available at:
<https://english.alarabiya.net/News/world/2020/12/08/Uzbekistan-repatriates-98-ISIS-linked-women-and-children-from-Syrian-camps>.
- Al-Monitor (2020), "Uzbekistan repatriate's women and children linked to Islamic State in Syria Read", Available at:
<https://translate.google.com/?hl=fa&sl=auto&tl=fa&text=Uzbekistan> has repatriated 98 people from families from camps in Syria for Islamic State (IS) affiliates.
- Arystanbek, AIZADA (2021), "Kazakh Women Returning from Syria Given Special Rehabilitation for PTSD and Survivor's Guilt", available at:
<https://astanatimes.com/2021/05/kazakh-women-returning-from-syria-given-special-rehabilitation-for-ptsd-and-survivors-guilt/>.
- Ashimov, Aydar (2019), "Kazakhs rescued from IS in Syria tell of lies, delusions", available at:
https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2019/06/04/feature-01
- Bondal, Ksenia (2019), "Rehabilitation specialists continue work with Kazakh returnees from Syria", available at:
https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2019/09/03/feature-01.
- Bondal, Ksenia (2020), "Kazakhstan enacts law ensuring rehabilitation for children returned from war zones", available at:
https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2020/05/25/feature-01.
- Bondal, Ksenia (2021), "Kazakh children repatriated from Syria undergo long rehabilitation process", available at:
https://diyaruna.com/en_GB/articles/cnmi_di/features/2021/08/03/feature-01.
- Brady, Jennifer (2018), "Toward a critical, feminist sociology of expertise Get Access Arrow", *Journal of Professions and Organization*, Volume. 5, Issue. 2, pp.123–138
- Bueger, Christian, and Villumsen Trine (2007), "Beyond the Gap: Relevance, Fields of Practice and the Securitizing Consequences of (Democratic Peace)", *Research Journal of International Relations and Development*, Volume.10, Issue.4, pp.417–448.
- Bueger, Christian & Gadinger Frank (2018), *International Practice Theory*, Palgrave: Macmillan.
- Cabar. Asia (2019), "Kazakhstan Evacuated 14 Kids from Iraq, roduced under IWPR project", *Forging links and raising voices to combat radicalization in Central Asia*.

- Cabar.Asia (2022), "The Arduous Return to the Peaceful Life of Uzbek Citizens Repatriated from Syria and Iraq", Available at: <https://cabar.asia/en/the-arduous-return-to-the-peaceful-life-of-uzbek-citizens-repatriated-from-syria-and-iraq>.
- Cai, Yunxia., and Guo Peiyang (2020), "The Application of Actor Network Theory in Medical Translation", *Open Journal of Modern Linguistics*, pp. 599-605.
- Callon, Michel (1984), "Some elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St Briec Bay", *Sociol Review*, pp. 196–233.
- Callon, Michel (1991), Techno-economic networks and irreversibility, in Law, John (ed.), *A sociology of monsters: essays on power, technology and domination*, (pp: 132-165) London: Routledge.
- Callon, Michel (1986a), "Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Briec Bay", Available at: <http://www.thetransformationproject.co.uk/wp-content/uploads/Actor-Network-Theory.pdf>.
- Callon, Michel (1986b), *The Sociology of an Actor-Network: The Case of the Electric Vehicle*, In *Mapping the Dynamics of Science and Technology*, in Michel Callon, John Law, and Arie Rip(ed), (pp:19–34), London: Macmillan Press
- Dunaev, A (2021), "UZBEKISTAN'S EXPERIENCE IN RETURNING AND RESOCIALIZING FORMER ISIS REPRESENTATIVES: OPERATION "MEHR" (MERCY)", *International Engineering Journal for Research & Development*, pp: 1-5.
- Durso, James (2020), "Reintegrating ISIS militants and families is a global problem": Thehill: Available at: thehill: <https://thehill.com/opinion/international/447826-reintegrating-isis-militants-and-families-a-global-problem/>.
- Emami, Amir., and Khajeheian Datis (2019), "Social norms and entrepreneurial action: The mediating role of opportunity confidence", *Sustainability*, Vol.11, No.1, pp.1–18.
- Eurasianet (2019), "Uzbekistan repatriates dozens from war-torn Middle East", Available at: <https://eurasianet.org/uzbekistan-repatriates-dozens-from-war-torn-middle-east>.
- Farrell, William., Burnashev,Rustam., Azizi, Rustam and Babadjanov Bakhtiyar (2021), "Processes of Reintegrating Central Asian Returnees from Syria and Iraq", *United States Institute of Peace*, Available at: www.usip.org.
- Fenwick, Tara and Edwards Richard (2010), *Actor-Network Theory in Education*, London: Routledge.
- Freeman, Melissa (2018), "The analytic rewards of materializing the effects of actor-networks", *Qualitative Research*, Vol.19, No.4, pp. 455–470.
- Gov.kz (2021a), "group of Kazakh citizens returned home from Syria", Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/155955?lang=en>
- Gov.kz. (2021b), "ZHUSAN HUMANITARIAN OPERATION Kazakhstan's repatriation of foreign fighters and their families", Available at: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-washington/press/news/details/145465?lang=en>.
- Heinsch, Milena., Sourdin, Tania., Brosnan, Caragh and Cootes Hannah (2021), "Death sentencing by Zoom: An actor-network theory analysis", *Alternative Law Journal*, Vol. 46, No. 1 pp.13–19.
- Institute for War & Peace Reporting (2019), "Kazakhstan's 'Holistic' Reintegration of Radicals", Available at: <https://iwpr.net/global-voices/kazakstans-holistic-reintegration-radicals>.

- Ivanova, Maya (2022), "Uzbekistan's Model of Rehabilitating and Reintegrating its Citizens from Conflict Zones in Syria and Iraq, Central Asian Bureau for Analytical Reporting", Available at: <https://cabar.asia/en/uzbekistan-s-model-of-rehabilitating-and-reintegrating-its-citizens-from-conflict-zones-in-syria-and-iraq>.
- Iyamu, Tiko and Mgudlwa, Sibulela (2017), "Transformation of healthcare big data through the lens of actor network theory", *International Journal of Healthcare Management*, Vol. 11 No. 3, pp. 182–192.
- Kaliyev, Talgat (2021), "Kazakh efforts to repatriate ISIL fighters should be replicated", *Aljazeera*, Available at: <https://www.aljazeera.com/opinions/2021/7/7/kazakh-efforts-to-repatriate-isil-fighters-should-be-replicated>.
- Kramer, Andrew (2019), "Kazakhstan Welcomes Women Back From the Islamic State, Warily", *The New York Times*, Available at: <https://www.nytimes.com/2019/08/10/world/europe/kazakhstan-women-islamic-state-deradicalization.html>.
- Cole, Kristen, and Littlejohn Stephen (2018), "Translating moral orders: putting moral conflict theory in conversation with actor–network theory", *Review of Communication*, Vol. 18, No. 4 pp. 1-18
- Kun.uz (2019), "Operation "Dobro": MFA makes an official statement regarding the salvation of Uzbeks", Available at: <https://kun.uz/en/news/2019/05/30/operation-dobro-mfa-makes-an-official-statement-regarding-the-salvation-of-uzbeks>.
- Lain, Sarah (2016), "STRATEGIES FOR COUNTERING TERRORISM AND EXTREMISM IN CENTRAL ASIA", *Asian Affairs*, Vol. 47, No.3 pp.386–405.
- Latour, Bruno (2005), *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Latour, Bruno (1988), *The Pasteurization of France*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Law, John (2009), "Actor Network Theory and Material Semiotics", In *The New Blackwell Companion to Social Theory*, Bryan S. Turner(ed), (pp141–158). Oxford: Blackwell Publishing.
- Lefkowitz, Deborah (2022), "Black boxes and information pathways: An actor-network theory approach to breast cancer survivorship care", *Social Science & Medicine*, pp. 1-9.
- Lidskog, Rolf, and Goran Ran Sundqvist (2002), "The Role of Science in Environmental Regimes: The Case of LRTAP", *European Journal of International Relations*, Vol.8 No.1 pp: 77–100.
- Luke, Karl (2020), "The pause/play button actor-network: lecture capture recordings and (re)configuring multi-spatial learning practices", *Interactive Learning Environments*, Vol. 30, No. 4, pp. 1-17
- Mironova, Vera (2021A), "Impunity for Repatriated Islamic State Members", Available at: <https://www.lawfareblog.com/impunity-repatriated-islamic-state-members>.
- Mironova, Vera (2021b), "Inside the Digital Lives of the Women of the Islamic State", Available at: <https://foreignpolicy.com/2021/07/08/islamic-state-women-prison-radicalism-telegram/>.
- Mol, Annemarie (2010), "Actor-Network Theory: Sensitive Terms and Enduring Tensions", *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, Vol. 50 No.1 pp: 253–269.

- Musaev, Musaev (2020), "Kazakhstan Completes Rescue Operation, Brings Back At Least 595 Citizens From War Zones", *caspiannews*, Available at: <https://caspiannews.com/news-detail/kazakhstan-completes-rescue-operation-brings-back-at-least-595-citizens-from-war-zones-2020-2-7-0/>.
- Najibullah, Farangis (2019), "The Women Who Came Home: Kazakhstan Tries To Rehabilitate Islamic State Returnees, Radio Free Europe", Available at: <https://www.rferl.org/a/the-women-who-came-home-kazakhstan-tries-to-rehabilitate-islamic-state-returnees/30015082.html>.
- O'Neal, Adam (2021), "When ISIS Families Come Home", Available at: https://www.wsj.com/articles/when-isis-families-come-home-11623362925?mod=searchresults_pos1&page=1.
- Osce (2019), "Work with returnees from Syria and Iraq: Kazakhstani experience", Available at: https://www.osce.org/files/f/documents/a/a/432398_1.pdf.
- OSCT PA(2021), Organization for Security and Co-operation in Europe, Parliamentary Assembly Ad Hoc Committee on Countering Terrorism (CCT), Hearing on: Prosecution, Rehabilitation and Reintegration of Foreign Terrorist Fighters (FTFs) - the Kazakh Experience, 18 May, Available at: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.oscepa.org/en/documents/ad-hoc-committees-and-working-groups/ad-hoc-committee-on-countering-terrorism/4218-informal-readout-hearing-on-prosecution-rehabilitation-and-reintegration-of-foreign-terrorist-fighters-the-kazakh-experience-18-may-2021/file>
- Piovesan, Federico (2020), "Reflections on combining action research and actor-network theory", *Action Research*, 147675032091916. Doi: 10.1177/1476750320919167.
- Rahardian, Ramaditya and Zarkasi Ibnu (2019), "Policy Advocacy in Resolving an Environmental Preservation Conflict: A Case of Policy Advocacy between the Government, Private Sector and Society in Kayen, Pati, Central Java", *JKAP (Jurnal Kebijakan Dan Administrasi Publik)*, Vol. 23 No.2, pp.154–170.
- Rahardian, Ramaditya and Zarkasi Ibnu (2021), "Jejaring Aktor Dalam Upaya Perubahan Kebijakan: Kasus Advokasi Kebijakan Dalam Menolak Izin Lingkungan Pengolahan Limbah Berbahaya dan Beracun", *Jurnal Identitas*, Vol. 1, No. 2, pp. 26–38.
- Rodrigues, Renato Cicek., Jillian and Paul Jeff (2022), "How Actor-Network Theory Travels and Changes in Engineering Education: A Narrative Literature Review", *American Society for Engineering Education*, pp.1-15.
- Rubin, Jessica; Land, Charlotte and Long Stacia (2020), " Mobilising new understandings: an actor-network analysis of learning and change in a self-directed professional development community", *Professional Development in Education*, Vol.47, No.2-3, pp. 315–330.
- Salter, Mark (2019), "Security Actor-Network Theory: Revitalizing Securitization Theory with Bruno Latour", *Polity*, Vol.51, No 2.
- Sarina, Aida (2019), "Please help women and children who were deceived by ISIS", Available at: <https://astanatimes.com/2019/06/please-help-women-and-children-who-were-deceived-by-isis/>.
- Scheermesser, Mandy (2022), "The Pivotal Function of Non-human Actors in the Acceptability of the Body Technology, Actibelt® A Reconstruction Based on Actor-Network-Theory", *Nanoethics*, pp. 81–93.
- Stalph, Florian (2019), "Hybrids, materiality, and black boxes: Concepts of actor-network theory in data journalism research", *Sociology Compass*, pp.1-19.

- The Defense Post (2019), "Kazakhstan repatriates 156 children of ISIS fighters from Syria", Available at: <https://www.thedefensepost.com/2019/05/10/kazakhstan-repatriates-156-isis-children/>.
- Törrönen, Jukka (2022), "Analyzing agency and identity navigation in addiction stories by drawing on actor-network theory and narrative positioning analysis", *Drugs: Education, Prevention and Policy*, pp.1-18
- UN News (2022), "The bittersweet taste of home: Former ISIL wife returns to Kazakhstan", Available at: <https://news.un.org/en/story/2022/02/1111552>.
- UNICEF (2019), "Returning of repatriated families to normal life – providing mental health and psychosocial support", Available at: <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/normal-life-for-repatriated>.
- UNICEF (2021a), "The life after war", Available at: <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/life-after-war-stories-of-children-from-iraq-and-syria>.
- UNICEF (2021b), "EU-UN Support to the States in Central Asia for their citizens returned from conflict zones, primarily Syria and Iraq", Available at: <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/support-for-citizens-returned-from-conflict-zones>.
- UNICEF (2022a), "The tough life in Syria", Available at: <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/tough-life-in-syria>.
- UNICEF (2022b), "Nights in jail", Available at: <https://www.unicef.org/uzbekistan/en/memories-of-a-girl-who-survived-war>.
- UNICEF (2023), "Repatriation and Reintegration of Children Affected by Conflict in Syria and Iraq to Central Asia A Compendium of Promising Practices from Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Uzbekistan", Available at: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.unicef.org/eca/media/28856/file/Repatriation%20and%20reintegration%20of%20children%20affected%20by%20conflict%20in%20Syria%20and%20Iraq%20to%20Central%20Asia.pdf>
- S/PV.8148 (2017), United Nations, Security Council, Available at: <https://digitallibrary.un.org/record/3844805?ln=en>
- S/RES/2178 (2014), United Nations, Security Council, Available at: [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F2178\(2014\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F2178(2014)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False)
- S/RES/2242, (2015), United Nations, Security Council, Available at: [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F2242\(2015\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F2242(2015)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False)
- S/RES/2395, (2017), United Nations, Security Council, Available at: [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F2395\(2017\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F2395(2017)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False)
- S/RES/2396, (2017), United Nations, Security Council, Available at: [https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F2396\(2017\)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False](https://undocs.org/Home/Mobile?FinalSymbol=S%2FRES%2F2396(2017)&Language=E&DeviceType=Desktop&LangRequested=False)
- Uzbekistan.un (2021), "Uzbekistan: UN expert applauds return of women and children from conflict zones, recommends further reforms", Available at: <https://uzbekistan.un.org/en/163958-uzbekistan-un-expert-applauds-return-women-and-children-conflict-zones-recommends-further>.

- Vicsek, Lilla; Kiraly, Gabor and Konya Hanna (2016), "Networks in the social sciences: Comparing actor-network theory and social network analysis", *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 7, No.2, pp. 77–102.
- Walters, William (2002), "The Power of Inscription: Beyond Social Construction and Deconstruction in European Integration Studies", *Millennium: Journal of International Studies*, Vol. 31 No.1, pp. 83–108.
- Weine, Stevan; Gulnaz Razdykova, Noah Tucker (2022), "Out of the Black in Kazakhstan", Available at: <https://strongcitiesnetwork.org/en/out-of-the-black-in-kazakhstan/>
- Weine, Stevan (2019a), "Rehabilitating the Islamic State's Women and Children Returnees in Kazakhstan", Available at: <https://www.justsecurity.org/67694/rehabilitating-the-islamic-states-women-and-children-returnees-in-kazakhstan/>.
- Weine, Stevan (2019b), "I've met the children of ISIS fighters. Their home countries can't abandon them forever", *usatoday*, Available at: <https://www.usatoday.com/story/opinion/voices/2019/12/18/islamic-state-isis-families-children-repatriation-extremism-column/2667418001/>.
- Yeniseyev, Maksim (2019), "Uzbekistan begins rehabilitation of repatriated 'victims of deception' from Syria", Available at: https://central.asia-news.com/en_GB/articles/cnmi_ca/features/2019/06/11/feature-01.
- Zarkasi, Ibnu and Rahardian Ramaditya (2022), "Actor-Network Theory in Policy Change of Environmental Permit Policy for the Construction of a Cement Factory in Pati, Indonesia", *Jurnal Ilmu Pemerintahan*, Vol. 12, No. 1, pp. 41-51.